

NĚKOLIK POZNÁMEK K POJETÍ
ZNAKU V JAKOBSONOVĚ
SÉMIOLOGICE A V ČESKÉM
STRUKTURALISMU

Peter Grzybek

Meziválečná Pražská škola je právě oslavována kvůli svému „obratu k sémiotice“. ¹ Za její „vrcholný počín“ bývá považován „zrod sémiotické estetiky“ nebo jinak řečeno spíše „sémiotické přeformulování estetiky“.²

A skutečně, zatímco v Jakobsonových a Tyňanových „Tezích“ — „Problémech zkoumání literatury a jazyka“³ z roku 1928, které můžeme považovat za přehledné shrnutí dosažených výsledků ruského formalismu, sémiotická terminologie zcela chybí, v *Tezích Pražského lingvistického kroužku*, které byly představeny na prvním sjezdu slovenských filologů v Praze a o rok později publikovány v prvním čísle *Travaux du Cercle linguistique de Prague*, se pojem „znak“ objevuje hned několikrát. Můžeme zde například nalézt tvrzení, že řeč má buď funkci *sdělovací*, která je namířena na to, co je označováno, nebo má funkci *poetickou*, která mluví na znak samotný. Ve třetí části *Tezí*, která je věnována problematice jazykových funkcí, se konkrétně píše, že „řeč [...] má buď funkci *sdělovací*, totiž je namířena na předmět vyjádření, aneb *funkci poetickou*, totiž je namířena

1 Ladislav Matejka, „Preface“ [1976], in: Vřž (ed.), *Sound, Sign and Meaning. Quinquagenary of the Prague Linguistic Circle*, Ann Arbor: The University of Michigan [Michigan Slavic Publications] 1978, s. xxx.

2 František W. Galan, *Historic Structures. The Prague School Project, 1928–1946*, London — Sydney: Croom Helm 1985 [1984], s. 82.

3 Roman Jakobson — Jurij Tyňanov, „Problémy izučenia literatury i jazyka“, *Novyj Lef*, 1928, č. 12, s. 36–37; česky: „Problémy zkoumání literatury a jazyka“ [1928], přel. Miroslav Cervenka. In: Roman Jakobson, *Poetická funkce*, Jinočany: H&H 1995, s. 34–36.

na vyjádření samotné.⁴ V *Tezích* je také detailněji rozveden názor, že „organizujícím příznakem umění, kterým se liší od ostatních sémiotologických struktur, je zaměření nikoli na to, co se vyznacuje, nýbrž na znak sám.“⁵

Důležité je stále připomínat, že od samého počátku české strukturalisté považovali jazyk pouze za jednu sémiotickou strukturu mezi mnoha jinými. V souvislosti se slovesným uměním získáváme nicméně hlubší vzhled a porozumění tomu, co je „znak“. Dočteme se, že v případě básnictví se recipient soustřeďuje právě na slovní vyjádření.

Co se týče samotného pojetí „znaku“ zmiňovaného v poznámkách strukturalistů, můžeme na základě předchozích formulací vyvodit pouze jediný logický závěr: Jestliže obecně estetické směřování umění je soustředěno na znak a jestliže ve slovesném umění je soustředěno na výraz, pak naznačené pojetí znaku musí být pochopeno jako *monolaterální*. Takovéto pojetí znaku by pak bylo — s ohledem na to, jak je zde představeno — omezeno pouze na výrazový plán.

Jelikož výrazový plán nutně souvisí s nějakým označovaným, mohli bychom namítnat, že se zde v konečném důsledku zabýváme čistě akademickým rozlišováním, zatímco v procesu označování nehraje až tak velkou roli, zda označované je reprezentováno něčím, co nazýváme „znak“ nebo „označující“. Zdálo by se, že se zde dostáváme k jevu, který Edmund Husserl ve svých *Logische Untersuchungen I, II* (Logická zkoumání I, II, 1900–1901) nazval „dvojným smyslem slova znak“.⁶ Jak se však ukáže později, nezajímají nás jenom problémy týkající se terminologie, nýbrž také rozdíly mezi jednotlivými teoretickými koncepcemi. Z toho důvodu se zaměříme na klíčové otázky, jako například: Když mluvíme o sémiotickém přeformulování estetiky, jaké pojetí

znaku stojí v jejím pozadí? Kde najdeme kořeny tohoto pojetí? A konečně: Prostřednictvím jakých termínů je v současnosti užitečně pracovat s tímto fenoménem?

Při pokusech rekonstruovat sémiotické kořeny českého strukturalismu zdůrazňovala řada badatelů nejrizičnější zdroje vnitřního i vnějšího původu. Díky tomu jsme se dozvěděli, že „jak Peircova *sémiotika*, tak Saussurova *sémiologie* [...] dorazily do Prahy na počátku třicátých let 20. století a našly zde velmi úrodnou půdu [...]“⁷ Ve skutečnosti však Charles S. Peirce při formování českého strukturalismu žádnou roli nehrál. Tento fakt zdůrazňuje Thomas G. Winner, který uvádí, že „Peircovy základní sémiotické studie nebyly ve třicátých letech 20. století členům Pražského lingvistického kroužku známy; tedy v době, kdy oni sami poprvé formovali své sémiotické názory“.⁸ Podle Winnera to explicitně potvrdil i sám Roman Jakobson, který zcela jistě věděl, o čem mluví.

Saussurův případ je ovšem jiný. Jeho *Cours de linguistique générale* (Kurs obecné lingvistiky, 1916) byl velmi dobře znám, nebo byl přinejmenším považován za dobře známý. Jan Mukarovský k tomuto ženevskému lingvistovi přímo odkazuje ve studii „L'art comme fait sémiologique“ (Umění jako sémiotologický fakt, 1934), kterou můžeme považovat za milník „sémiotického přeformulování estetiky“. Píše v ní:

Dlo-věc funguje tedy pouze jako vnějšíkový symbol (značitel *signifiant* podle terminologie Saussurovy), kterému odpovídá v kolektivním vědomí určitý význam (jemuž občas říkáme „estetický objekt“) daný tím, co mají společného subjektivní stavy vědomí, vyvolané dílem-věcí u členů určité kolektivity.⁹

Petr Steiner o této úvaze napsal, že i když „Mukarovský používá Saussurův pojem *signifiant* pro materiální vehikulum znaku, nevyužívá jeho protějšek, *signifié*, místo toho jej štěpí do dvou

4 „Teze předložené prvému sjezdu slovanských filologů v Praze 1929“ [1929], in: Josef Vachek (ed.), *U zkladů pražské jazykovědné školy*, Praha: Academia 1970, s. 43; stov. „Teze Pražského lingvistického kroužku v úplném původním znění“ [1929], in: Petr Cernák — Claudio Poeta — Jan Cernák, *Pražský lingvistický kroužek v dokumentech*, Praha: Academia 2012, s. 721.

5 Tamtéž, s. 50; stov. „Teze Pražského lingvistického kroužku v úplném původním znění“, cit. dílo, s. 727.

6 Pozn. ed.: Stov. Edmund Husserl, *Logická zkoumání III/1. Zkoumání k fenomenologii a teorii poznání*, přel. Petr Urban, Karel Novotný a Hynek Janoušek, Praha: OIKOYMENH 2010 [1900], s. 41.

7 Ladislav Matejka — Irwin R. Titunik, „Preface“, in: titíž (eds.), *Semiotics of Art. Prague School Contributions*, Cambridge, Mass. — London: The MIT Press 1976, s. ix.

8 Thomas G. Winner, „Jan Mukarovský: The Beginnings of Structural and Semiotic Aesthetics“ [1976], in: Ladislav Matejka (ed.), *Sound, Sign and Meaning. Quinquagenary of the Prague Linguistic Circle*, Ann Arbor: The University of Michigan [Michigan Slavic Publications] 1978, s. 443.

9 Jan Mukarovský, „Umění jako sémiotologický fakt“ [1934], přel. Jan Patocka, in: *Teze, Studie I*, Brno: Host 2000, s. 209.

kategorii: smyslu a významu.“¹⁰ Poukazuje se také na to, že inspiraci k tomuto kroku získal Mukarovský v soudobé německé filozofii, především v dílech Edmunda Husserla, Karla Buhlera a mnoha dalších.

S ohledem na výše uvedené můžeme uvést přinejmenším jeden závěr: Není možno vystopovat jeden či dva konkrétní zdroje pražského sémiotického pře-formulování estetiky. Zdá se, že zde bylo více zdrojů, které měly různé velky inspirační vliv. Spíše než v souladu se svým přesným terminologickým vymezením byl pojem znaku používán neorganicky a eklektivně. I když značně široké interpretace znaku, které vytvořili pražští badatelé, nutně neoslablují jejich vlastní práci, měli bychom na to pamatovat.

Bylo by naivní se domnívat, že při pokusu rekonstruovat pojetí znaku v raném českém strukturalismu je vůbec možno nalézt nějakou jednotně používanou definici tohoto pojmu, o níž by se opíralo dílo raných československých strukturalistů.¹¹ Například Petr Bogatyrev ve své zásadní studii „Kroj jako znak“ z roku 1936 stále upozorňuje na to, že pojem „znaku“ interpretuje v jeho nejširším smyslu.¹² Téměř rok po vydání programové stati „Úvodem“ k nově založenému časopisu *Slovo a slovesnost*, který v roce 1935 společně napsali Bohuslav Havránek, Roman Jakobson, Vilém Mathesius, Jan Mukarovský a Bohumil Trnka, pracoval tedy Bogatyrev s velmi obecným užitím „znaku“.

To je poněkud zvláštní, uvědomíme-li si, že ve zmíněném úvodu je problém znaku popsán jako „jeden z nejnáléhavějších filozofických problémů současného kulturního přerodu.“¹³ Autoři stati se zaměřují na „vnitřní ustrojení znaku [...] v celé své složitosti“, na určení „poměru mezi symbolem (například

10 Peter Steiner, „The Conceptual Basis of Prague Structuralism“ [1976], in: Ladislav Matejka (ed.), *Sound, Sign and Meaning. Quinquagenary of the Prague Linguistic Circle*, Ann Arbor: The University of Michigan [Michigan Slavie Publications] 1978, s. 371.

11 Důležitě poznatky přináší Burgulv vyzkum české strukturalistické estetiky; srov. Peter Burg, *Jan Mukarovský: Genese und System der tschechischen strukturalen Ästhetik*, Neuried: Hieronymus 1985, s. 48n a 276n.

12 Petr Bogatyrev, „Kroj jako znak“, *Slovo a slovesnost* 2, 1936, s. 43–47.

13 Bohuslav Havránek — Roman Jakobson — Vilém Mathesius — Jan Mukarovský — Bohumil Trnka, „Úvodem“, *Slovo a slovesnost* 1, 1935, č. 1, s. 5.

zvukem, barvou atp.) a jeho významem, jakož i na zkoumání mnohonásobného navrstvení mnohovýznamového“.¹⁴

Článek „Úvodem“ z roku 1935 se vyznačuje velkým úsilím teoreticky objasnit „znak“ anebo přinejmenším poznáním, že jeho přesná definice dosud chybí. Je samozřejmé, že řada důležitých studií dané doby se určitým způsobem vztahuje ke znaku, ale tyto studie zůstávají spíše na okraji pozornosti než v jejím centru. Otázkou zůstává, zda je možno si všimnout pouze sémiotických terminů: ne každé užití „znaku“ totiž přímo odkazuje k sémiotickému myšlení; to může být naopak implikováno zkoumáním, v rámci něhož se sémiotická terminologie vůbec nepoužívá. Pak jsme ovšem konfrontováni s tím, že se zásadně problematizuje naše vlastní terminologie, jelikož se s její pomocí snažíme explicitně vyjádřit původně implicitní koncepty.

Pokud je mi známo, existují pouze dvě větší práce z této rané fáze československého strukturalismu, které se věnují našemu problému: článek Sergeje Karcevského „Du dualisme asymétrique du signe linguistique“ (Asymetrický dualismus lingvistického znaku)¹⁵ z roku 1929 a studie Karla Svobody „La théorie gréco-romaine du signe linguistique“ (Antická teorie lingvistického znaku),¹⁶ která byla vydána o deset let později.

Ústředním bodem Karcevského studie je tvrzení, že dvě složky jazykového znaku, které zcela v souladu se Saussurovou terminologií nazývá *signifiant* (označující) a *signifié* (označované), jsou ze své podstaty asymetrické a jsou ve stavu neustálého vyvažování. Zatímco *signifiant* znaku směřuje k homonymii, *signifié* tenduje k synonymii; identita znaku v jeho použití na konkrétní realitu je zajištěna buď užívatelovým odmínutím rozdílu mezi tokeny téhož typu, anebo jeho mentálním vytvořením *tertium comparationis*.¹⁷

14 Tamtéž.

15 Sergej Karcevskij, „Du dualisme asymétrique du signe linguistique“, *Travaux du Cercle linguistique de Prague*, 1929, č. 1, s. 88–93; český: „Asymetrický dualismus lingvistického znaku“, in: Svatava Machová et al. (eds.), *Principy strukturalní syntaxe I. Antologie*, přel. Alla Běrnová, Praha: Státní pedagogické nakladatelství 1974, s. 26–30.

16 Karel Svoboda, „La théorie gréco-romaine du signe linguistique“, *Časopis pro moderní filologii* 26, 1939, s. 38–46.

17 Srov. Wendy Steiner, „Language as Process: Sergej Karcevskij's Semiotics of Language“ [1976], in: Ladislav Matejka (ed.), *Sound, Sign and Meaning*.

Tyto terminologické paralely se Saussurem nejsou náhodné. Karcevskij se narodil roku 1884 na Sibíři (v Tobolsku). V roce 1903 složil v Moskvě státní zkoušku. Po zatčení (1906) a ročním věznění emigroval do Ženevy. Zde před svým návratem do Moskvy v březnu roku 1917 studoval lingvistiku, a to jak u samotného Ferdinanda de Saussura, tak i u jeho žáka Charlese Ballyho a Alberta Sechehaye. Roman Jakobson později popsal, jak důležitou roli sehrál Karcevskij v přiblížení Saussurových myšlenek ruským jazykovědcům: „[V] roce 1917 se S. J. Karcevskij vrátil do Moskvy po letech studií v Ženevě a seznámil nás s podstatou saussurovské teorie.“¹⁸ Význam Karcevského Jakobson ovšem ocenil již o patnáct let dříve v samostatném čísle *Cahiers Ferdinand de Saussure*, které bylo věnováno Karcevskému a které vyšlo rok po jeho smrti: „[...] byl prvním, kdo během svého krátkého návratu do Ruska zapálil mladou generaci pro *Kurs obecné lingvistiky*.“¹⁹

Od roku 1920 působil Karcevskij na Štrasburské univerzitě, v roce 1922 pak přešel do Prahy. Jeho hlavní přínos spočívá především v tom, že definoval *signifiant* jako „fonický“ jev, zatímco Saussure jej definoval jako jev psychický: znak považoval za celek složený ze dvou psychických entit: „Jazykový znak je [...] psychická jednotka o dvou stránkách.“²⁰ Tato interpretace či spíše modifikace Saussurova pojetí je dodnes stále typická pro mnohé současné sémiotické koncepce, především ve slovanských zemích.²¹ Můžeme ji také nalézt v již zmiňovaném zkoumání antických teorií znaku brněnského filozofa Karla Svobody, který se zabýval stolký. Napsal o nich například: „Kladou proti sobě *signifiant*

a *signifié* [...] stejným způsobem, jako to v naší době udělal Saussure [...]]. *Signifiant* je zvuk slova a *signifié* je význam slova [...]“²²

Svoboda dokonce již dříve naznačoval, že strukturalistický pohled na znak nebyl novátorský, nýbrž byl založen na tom, co on sám nazýval antickým pojetím znaku. Roman Jakobson tuto myšlenku od Svobody převzal a opakovaně zdůrazňoval, že „Saussurův pohled na znak ve skutečnosti koncepčně i terminologicky vycházel z více než dvoutisícileté tradice.“²³ Jakobson byl přesvědčen, že vypátral zdroje Saussurovy teorie, jejíž kořeny mají dvoutisíciletou historií a sahají až k tradici řeckých stolků a sv. Augustina. Jakobson tak *de facto* tím, že na jedné straně argumentoval proti novátorství Saussurova přístupu a na straně druhé odkazoval k letité tradici, za jejíhož pokračovatele se považoval, vlastně postavil všechny zmiňované příspěvky naroven, což vyjádřil formulí: „signum = signans + signatum“. Tím však mimo jiné zaštil i představitel i Karcevského přístup a pojmy.

Mnozí badatelé opakovaně zdůrazňovali význam a vliv, který měl Roman Jakobson na vývoj sémiotiky.²⁴ A rovněž já sám k tomu nesměle připojuji své osobní poděkování za jeho nesmírně podnětné úvahy. Přesto se domnívám, že výše citovanou rovnici můžeme okomentovat několika kritickými poznámkami.²⁵

1. Roman Jakobson v jedné ze svých prvních explicitních zmínek o sémiotice, v článku „Úpadek filmu?“ z roku 1933, odkázal k Augustinovu rozlišení mezi „znakem“ (*signum*) a „věcí“ (*res*), podle něhož je každý znak věcí, přičemž ovšem ne každá věc musí (ale může) být známem. Jakobson odkazuje k termínům *signans* a *signatum* a nazývá je „starými dobrými termíny sv. Augustina.“²⁶ Vzhledem k tomu, že tyto termíny se v díle

Quinquagenary of the Prague Linguistic Circle, Ann Arbor: The University of Michigan [Michigan Slavic Publications] 1978, s. 291–300; český v této knize, s. 261–272.

18 Roman Jakobson, „Retrospect“, in: *Ťyz, Selected Writings I. Phonological Studies*, The Hague — Paris: Mouton 1962, s. 631.

19 Roman Jakobson, „Serge Karcevskij (1884–1955)“, *Cahiers Ferdinand de Saussure*, 1956, č. 14, s. 10.

20 Ferdinand de Saussure, *Kurs obecné lingvistiky*, přel. František Čermák, Praha: Academia 1996 [1916], s. 97.

21 Přesto se Benveniste již v roce 1939 zaměřil na Saussurovo „zastíření odvolávání se k třetímu elementu“, tj. k věci samé neboli k realitě. A v roce 1947 *lozet Ružička* podporoval čtyřlenné pojetí znaku, kdy bral v potaz také materiální krajinu znaku. Srov. Émile Benveniste, „Nature du signe linguistique“, *Acta Linguistica* 1, 1939, s. 23–29; *lozet Ružička*, „O jazykovom znaku“, *Slovo a tvor* 1, 1947, s. 3–8.

22 Karel Svoboda, „La théorie gréco-romaine du signe linguistique“, cit. dílo, s. 41–42.

23 Roman Jakobson, „Linguistic Glosses to Goldstein's 'Wortbegriff'“ [1959], in: *Ťyz, Selected Writings II. Word and Language*, The Hague — Paris: Mouton 1971, s. 267.

24 Srov. zvláště Umberto Eco, „Vliv Romana Jakobsona na vývoj sémiotiky“ [1977], přel. Jiří Fiala, in: *Ťyz, Mysl a smysl. Sémiotický pohled na svět*, Praha: Moravia press 2000, s. 9–34.

25 K podrobnější analýze tohoto problému viz Peter Grzybek, *Studien zum Zeichenbegriff der Sowjetischen Semiotik (Moskauer und Tartu-er Schule)*, Bochum: Universitätsverlag Brockmeyer 1989, s. 104n.

26 Pozn. ed.: Jakobson tak ovšem nečiní ve studii „Úpadek filmu?“ (1933), o níž se Grzybek zmiňuje, nýbrž v konferenčním příspěvku „Results of a Joint

sv. Augustina nevyskytují, vzbuzuje Jakobsonova interpretace vážné pochybnosti. Podle Augustina je znak (*signum*) totiž věc (*res*), která kromě toho, co přináší smyslem (*sensus*), přivolává na mysl (*cogitatio*) ještě něco jiného (*aliud aliqual*).²⁷ Z toho plyne, že Augustin se nezabývá dvěma složkami znaku, jak je definuje Jakobson (a jak to také dlouho tvrdilo mnoho jiných badatelů), nýbrž dvojným vztahem, který *signum* vytváří.²⁸

2. Přestože se prakticky žádné spisy obsahující stoickou teorii znaku nedochovaly, na základě jiných zdrojů je možno celkem spolehlivě usuzovat, že pro stoiky nemělo ani označující (*to sémainon*), ani označované (*to sémainomenon*) psychologický základ, a nemohou být proto stavěny naroven Saussurově definici. Stoikové chápali označující přesně jako „hmotné“ (*sómaton*, což lze pojmenovat též jako „materiální“) a naopak označované jako *asómaton* („nehmotné“ či „nemateriální“). Podle stoiků to znamená, že označované nesmí být považováno za psychologickou jednotku. Z toho plyne, že základy stoické sémiotiky mají podstatně blíže k Jakobsonovu pojetí znaku než k Saussurově koncepci. Zůstává zde však jeden malý problém: ve stoických teoriích se termín *sémeion* (tj. „znak“) nevyskytuje v kontextu obou výše zmíněných pojmů: jeho užití bylo spojeno výhradně se stoickou logikou. Zdá se tedy, že zde neexistuje žádná pevná půda, na níž bychom mohli postavit srovnání znakových teorií, které rozvinuli sv. Augustin a stoikové, s tím, které navrhl Ferdinand de Saussure.

27 Conference of Anthropologists and Linguists“ [1953], in: Roman Jakobson, *Selected Writings II. Word and Language*, The Hague — Paris: Mouton 1971, s. 565. Srov. Augustinovu definici znaku v jeho spisech *De doctrina christiana* (Křesťanská vzdálanost) a *Principia dialectica*, respektive *De dialectica* (O dialektice): „Signum est enim res, praeter speciem quam ingerit sensibus, aliud aliquid ex se faciens in cogitationem venire“ (*De doctrina christiana*, II, 1, 1); česky: „Znak je totiž věc, která působí, že člověku vyvine na mysl i kromě představ, kterou vnuká smyslu, ještě něco jiného“ — cit. dle: Aurelius Augustinus, *Křesťanská vzdálanost / De doctrina christiana*, přel. Jana Nechutová, Praha: Vyšehrad 2004, s. 77.

28 „Signum est, quod se ipsum sensui, et praeter se aliquid animo ostendit“ (*De dialectica*, V); česky: „Znak je něco, co vnímají smysly, a zároveň je jeho působením něco dalšího vnímáno myslí“ — cit. dle: Aurelius Augustinus, *Křesťanská vzdálanost / De doctrina christiana*, cit. dílo, s. 77, pozn. 2.

28 Hans Ruff, *Augustin über Semiotik und Sprache. Sprachtheoretische Analysen zu Augustinus Schrift „De Dialectica“ mit einer deutschen Übersetzung*, Bern: Wyss Verlag 1981.

Přesto Jakobson důsledně odkazuje k oběma výše uvedeným pojmům, čímž sám sebe spojuje s autoritou dlouholeté tradice a představuje své dílo jako její pokračování. Podle Jakobsona „zůstává tento více než dvě tisíciletí starý model nejlepším a nejběžnějším základem pro nově se vyvíjející a rozšiřující se sémiotický výzkum.“²⁹ Jak v Jakobsonově znakové teorii, tak v jeho terminologii, kterou musíme, navzdory jeho vlastním tvrzením, označit za velmi specifickou, je *signans* na základě svých předpokládaných „materiálních kvalit“ definováno jako „vni-matelné“ a naopak *signatum* je vymezeno jako „inteligibilní“ či „přeložitelné“ (*translatable*).

Proč jsem tak citlivý na terminologii?

Za prvé, terminologie je důležitá pro to, abychom mohli spolehlivě přehodnotit Jakobsonovo vlivné pojetí znaku tím, že jej prověříme na jeho předpokládaném historickém pozadí. Toto srovnání ukazuje, že Jakobson přejímá Karceveského modifikaci Saussura a interpretuje ji v historické perspektivě, kterou naznačil Karel Svoboda (jehož, mimochodem, Jakobson nikdy nezmiňuje). Za druhé, k terminologii se obracím proto, že jak Jakobsonova koncepce, tak jeho terminologie ve skutečnosti představují základní stavební kameny moderní estetické teorie. A konečně za třetí, kladu důraz na terminologii, protože terminologická nejasnost často maskuje hlubší pojmový nesoulad — jak je tomu také v tomto případě.

Předtím než obrátíme pozornost k důsledkům, které má Jakobsonova ne příliš jasná terminologie pro moderní estetiku a sémiotiku, ukážme si na několika náhodně vybraných příkladech význam Jakobsonovy terminologie pro moderní vědu.

V současných studiích o českém strukturalismu a jeho kořenech (jejichž celkovou kvalitou a hodnotou v této studii nezkoumám) je „Augustinovo binární pojetí *signum* jakožto *signans* a *signatum*“ zmiňováno jako jedna ze sémiotických tradic, které ovlivnily Pražskou školu.³⁰ Jinde lze objevit následující věty:

29 Roman Jakobson, „Language in Relation to Other Communication Systems“ [1970], in: Vě, *Selected Writings II. Word and Language*, The Hague — Paris: Mouton 1971, s. 699.

30 Ladislav Marejka, „Postscript. Prague School Semiotics“, in: Ladislav Marejka — Irwin R. Titunik (eds.), *Semiotics of Art. Prague School Contributions*, Cambridge, Mass. — London: The MIT Press 1976, s. 265.

„Podobně jako Augustin, který zjistil, že *signum* je bipolární entita sestávající z materiálního *signans* a nemateriálního *signatum*, Saussure tvrdil, že jazykový znak váže dohromady [...] fonické *signifiant* a pojmové *signifié*.“³¹ František W. Galan pak přenáší pojem znaku do básnického jazyka a s odvoláním na Jakobsona a Mukarovského poukazuje na „vnitřní spojení mezi vnějším *signans* a vnitřním *signatum*.“³² V jiných studiích jsou Karcevskij a Mukarovský interpretováni na základě Jakobsonových termínů: „Pro Mukarovského je výběr [...] vědomá snaha vytvořit znak na pozadí stávajícího jazykového systému, sloužit *signans* a *signatum* takovým způsobem, aby vznikl význam. Mukarovský nazývá tento výběr ‚pojmennováním.‘“³³ V následujících úvahách o konkrétním poetickém pojmenování pak můžeme číst: „Mukarovský je samozřejmě dalek toho, aby tvrdil, že každé básnické pojmenování je nové nebo neobvyklé spojení *signans* a *signatum*.“³⁴

Zde však musím zdůraznit, že pokud vím, žádný z členů Pražské školy nikdy nepoužil termíny *signans* a *signatum* a, nemýlím-li se, Jakobson sám jejich spojení užíval k tomu, aby odkazoval ke dvěma složkám znaku pouze po roce 1939 — během svého kodanšského období.³⁵ Přesto lze často v rekonstrukcích sémiotických dimenzí českého strukturalismu objevit interpretace, které jsou založeny právě na těchto dvou termínech. Příkladem může být tento názor: „První badatel [...], který se pokusil jasně rozlišit mezi *signans* a *signatum* v oblasti herectví, byl Otakar Zich.“³⁶

31 František W. Galan, *Historic Structures. The Prague School Project, 1928–1946*, cit. dílo, s. 83.

32 Tamtéž, s. 126.

33 Peter Steiner — Wendy Steiner, „Postscript: The Relational Axes of Poetic Language“, in: Jan Mukarovský, *On Poetic Language*, Lisse: The Peter de Ridder Press 1976, s. 73n.

34 Tamtéž.

35 Termíny *signum* a *signatum* se vyskytují u Romana Jakobsona nicméně již dříve — viz například jeho studii: „Úvahy o básnictví doby husitské“ [1936], in: Roman Jakobson, *Poetická funkce*, Jinočany: H&H 1995, s. 363–388.

36 Jiří Veltruský, „Contribution to the Semiotics of Acting“ [1976], in: Ladislav Matejka (ed.), *Sound, Sign and Meaning. Quinquagenary of the Prague Linguistic Circle*, Ann Arbor: The University of Michigan [Michigan Slavic Publications] 1978, s. 555; český: „Příspěvek k sémiologii herectví“ [1976], in: Jiří Veltruský, *Příspěvky k teorii divadla*, přel. Kateřina Hlíská a Jiří Veltruský, Praha: Divadelní ústav 1994, s. 117–161, cit. s. 119. Pozn. ed.: Termíny *signans* a *signatum* jsou v české verzi studie nahrazeny pojmy *signifiant* a *signifié*.

Autor uvedeného citátu, Jiří Veltruský, má v tomto případě na mysli Zichovo oddělení a srovnání „herecké postavy“ a „dramatické osoby.“³⁷ Předchozí výzkumy již poukázaly na význam, který Otakar Zich sebral při formování sémiotické atmosféry v rané fázi českého strukturalismu. Kromě toho také otevřeně upozornily na nutnost nové interpretace Zichova díla ze sémiotické perspektivy. Jedním z příkladů této tendence je právě uvedená Veltruského interpretace názorů Otakara Zicha, a to především z toho důvodu, že Veltruský přiznává, že Zich tyto sémiotické pojmy nikdy nepřijal.

Není pochyb o tom, že v případě podobných rekonstrukcí lze k termínům *signans* a *signatum* odkazovat. To je ovšem situace, v níž ve skutečnosti opouštíme půdu terminologie a vstupujeme do oblasti teoretických koncepcí. Jeden příklad za všechny: Ve zmiňované studii o Zichovi se Jiří Veltruský ve svých dalších analýzách nejprve věnuje problematice dvojité semiozy v herectví. Poté se setkáváme s odkazy na Peircovu sémiotiku, v souvislosti s ní jsou pak na základě nastíněného bilaterálního pojetí znaku citovány termíny jako „diagramatická podobnost“ či „faktická spojitost.“³⁸ Ve skutečnosti však nejsem konfrontován s Peircovým sémiotickým modelem, nýbrž s jeho jakobsonovskou interpretací.

Nyní si stručně připomeňme základy Peircova pojetí znaku.³⁹ Podle Charlese S. Peirce musí být znak nahližen jako triadický fenomén, který se skládá ze tří korelátů: 1. *representamenu*, tj. „znakového vehikula“ ve své reprezentativní funkci (ale nikoli ve svých materiálních vlastnostech, jak je později definoval Charles W. Morris), 2. *interpretantu* (zhruba řečeno „významu“ nebo „smyslu“) a 3. *bezprostředního objektu* (*immediate object*), tj. objektu, jenž je představován samotným znakem. Přičemž musíme rozlišovat mezi posledním zmiňovaným korelátem a *dynamickým objektem*, který je sice předmětem reference, není však neoddlnou součástí znakového svazku v přisněném slova smyslu.

37 Otakar Zich, *Estetika dramatického umění. Teoretická dramaturgie*, Praha: Pa-norama 1986 [1931].

38 Jiří Veltruský, „Contribution to the Semiotics of Acting“, cit. dílo, s. 567; stov. český: „Příspěvek k sémiologii herectví“, cit. dílo, s. 131–132.

39 Pro detailnější interpretaci Peircovy sémiotiky v měn pojetí viz Peter Grzybpek, *Studien zum Zeichenbegriff der Sowjetschen Semiotik*, cit. dílo, s. 230n. Ve stej-ném díle kriticky analyzuji jakobsonovu modifikaci Peirce (stov. s. 307 n.).

Roman Jakobson označil Peirce nejenom za „nejvynalézá-
vějšího a nejšeststrannějšího z amerických myslitelů“,⁴⁰ ale také
za svůj „největší zdroj inspirace“. ⁴¹ Dalo by se říci, že Jakobson
znovuobjevil Peirce a odhalil jeho význam jak pro sémiotiku,
tak pro lingvistiku a pro celou širokou vědeckou obec v rámci
Spojených států i mimo ně. Zdá se však, že Jakobson četl Peirce
značně vyběrově a ne vždy se mu podařilo plně vystithnout při-
nos jeho učení.⁴²

Jakobsonovu interpretaci můžeme velmi zjednodušeně shr-
nout: Jakobson klade Peircův *representamen* naroveň svému
signans, Peircův *interpretant* naroveň svému *signatum*. Jakob-
son však nikde nezmiňuje třetí korelát Peircovy znakové tro-
jice: *bezprostřední objekt*, který může být chápán jako ikonick-
ká reprezentace v myslí uživatele znaku. To se samo o sobě zdá
poněkud zvláštní, vezmeme-li v úvahu důraz, který Jakobson
kladl na ikonické jevy v jazyce. V Jakobsonově terminologii by
však tyto jevy byly spojeny se *signans*, nikoli se *signatum*. Ak-
ceptování Peircova *bezprostředního objektu* by nutně znamenalo
hovořit namísto o dvou o třech složkách jazykového znaku.
Ukazuje se tedy, že Jakobson přijal Saussurovu znakovou kon-
cepce i a podřídil ji své vlastní. Současně však vyvolává dojem
pojmové souvislosti s Peircem, jehož triadické pojetí znaku tak
řeceno „dřadizuje“.

Tentýž proces můžeme sledovat i v souvislosti s typologií zna-
ků. Jakobson odkazuje pouze na tu typologii, která je podle Peirce
založena na vztahu mezi znakem (lépe řečeno *representamenem*)
a *dynamickým objektem* a která umožňuje rozlišovat mezi iko-
ny, indexy a symboly. Podle Jakobsona však nejsou tyto tři typy

40 Pozn. ed.: Roman Jakobson, „Hledání podstaty jazyka“ [1966], přel. Milada Chlil-
cová a Miroslav Červenka, in: *tyž, Poetická funkce*, Jinočany: H&H 1995, s. 42.

41 Pozn. ed.: Roman Jakobson, „Acknowledgements and dedication“, in: *tyž, Selected Writings II. Word and Language*, The Hague — Paris: Mouton 1971, s. v. Jakobsonovo hodnocení Peirce zni přeseň takto: „Ch. S. Peirce [...] byl v této zemi [j. v. Spojených státech] pro mne největším zdrojem inspirace“ — cit. dle: tamtéž.

42 Pro podobné kritické hodnocení viz práci Elizabeth W. Brussové „Peirce and Ja-
kobson on the Nature of the Sign“ (1978), která tvrdí, že Jakobson „staví Peirce
na hlavu“; Elizabeth W. Bruss, „Peirce and Jakobson on the Nature of the Sign“, in:
Richard W. Bailey — Ladislav Matejka — Peter Steiner (eds.), *The Sign. Semiotics
Around the World*, Ann Arbor: Michigan Slavic Publications 1978, s. 81–98.

znaků rozlišovány na základě jejich reference k „denotátům“,⁴³
nybrž na základě různých typů vztahů mezi *signans* a *signatum*.
Takový pohled nemá mnoho společného s Peircovou znakovou
konceptí a rychle vede k nejrůznějším problémům. Zvlášť viditel-
né jsou v případě indexů, kdy Jakobson nakonec mluví o vztahu
signans k některým objektům (a nikoli k *signatum*), blíží se tedy
k Peircovu pojetí, třebaže popírá své vlastní teoretické návrhy.

Reinterpretovat, nebo dokonce modifikovat teorie jiných je
samozřejmě možné a prospěšné; v tomto případě by však jistě
bylo vhodnější, kdyby nám Jakobson řekl, že to činí. Jakob-
son se každopádně o těchto terminologických nedůslednostech
nikdy nezmiňl, natož aby tyto nepřesné interpretace Peircova
dla tematizoval.

Celý tento případ je důležitý zejména z toho důvodu, že Ja-
kobson nepřevédl pouze termíny *signans* a *signatum*, nybrž
i Peircovu typologii znaku na fenomén funkční asymetrie moz-
ku. Protože Jakobson rezignuje na Peircův *bezprostřední objekt*,
který lze považovat za mentální ikon, podceňuje, či možná přímo
zanedbává důležité ikonické složky symbolických procesů, slož-
ky, které jsou, jak se zdá, významným příspěvkem právě mozkové
hemisféry k sémantickým procesům. Je však pravdou, že Jakob-
son uvazuje o důležitých příspěvcích pravé mozkové hemisféry
ke komunikaci, jakými jsou například intonace a jiné neverbál-
ní prvky. Zde nám však jde o něco víc: konkrétně o vzájemnou
souhru ikonických a symbolických *konstituentů* při každé semio-
ze. Jakobson tvrdí, že *signatum* je „přeložitelné“. Ve skutečnosti
však tyto konstituenti nemohou být převedeny jeden na druhý
(a z toho důvodu nelze jeden nahradit druhým); mnohem spíše
představují složité výsledky nejrůznějších procesů. (Zvlášť zají-
mavé by z tohoto hlediska mohlo být přehodnocení Karcevského
úvah o *tertium comparationis*.)

Je patrné, že současně závěry dalece překračují počáteční vý-
zkumy znaků, které se uskutečnily v rámci rané fáze českého
strukturalismu. Ale i když omezíme svůj zájem na rekonstrukci
tohoto zkoumání, proč bychom měli pracovat s pojmem zna-
ku, který se nezdá být dostatečně vyhovující k tomu, abychom

43 Tento termín sice Jakobson využívá k tomu, aby odlišil *signatum* od objektu
reference, pracuje s ním ovšem velmi nekonzistentně.

porozuměli důležitým psychologickým a neuropsychologickým poznatkům?

Z hlediska psychosémiotiky či neurosémiotiky můžeme jednak získat mnohem hlubší vzhled do psychologických a neuro-psychologických základů znakových procesů, jednak můžeme dospět k mnohem vhodnější definici znaku — pokud ovšem interpretaci (neuro)psychologických dat předem nespojíme s nějakým konkrétním pojetím znaku.⁴⁴ Je nepochybné, že zkoumání znaku z neurosémiotické či psychosémiotické perspektivy může vést mnohem dál než k pouhé (re)definici toho, co je znak. Tento postup by mohl osvětlit jakýkoli typ sémiotického, a tedy i kulturního fenoménu.

Zdá se, že to bylo právě kvůli přijetí tohoto hlediska, proč někteří odborníci z oboru kulturní sémiotiky, jako je například Jurij Lotman z Tartu,⁴⁵ v současnosti upouštějí od interpretace „významu“ založené na Shannonově definici „informace“ jako invariantu ekvivalentních transformací.⁴⁶

Když Lotman mluvil o různých znakových systémech a subsystémech, spíše než o jednotlivých znacích, díky nimž poukázoval na obecné kulturní fenomény, používal soustředěný překlad nepřeložitelného: „Zdá se být docela rozumné tvrdit, že bychom mohli objevit úzké paralely mezi strukturou a typologií znaků a kulturou obecně a že bychom to také mohli empiricky potvrdit.“

Snaha nasítnit tyto otázky a zabývat se jimi by nás však mohla až příliš vzdálit oblasti, které se zde věnujeme.

(1989)

44 Srov. Peter Grzybek, *Lechts und Rechts kann man nicht velschserri?!? Zur Neuro-semiotik sprachlicher Kommunikation*, Trier: University of Trier 1984; též „Psychosémiotics — Neurosémiotics: What could/should it be?“, in: Peter Grzybek (ed.), *Psychosémiotik — Neurosémiotik / Psychosémiotics — Neurosémiotics*, Bochum: Universitätsverlag Brockmeyer 1993, s. 1–14; též „Neurosemiotik — Kultursemiotik: Farbwahrnehmung und Farbbezeichnung als Beispiel eines integrativen Konzepts“, in: Karl Eimermacher — Peter Grzybek (eds.), *Zeichen — Text — Kultur: Studien zu den sprach- und kultursemiotischen Arbeiten von V. V. Ivanov und V. N. Toporov*, Bochum: Universitätsverlag Brockmeyer 1991, s. 97–186.

45 Jurij M. Lotman, *Kultura kak kolektivnyj intellekt i problemy iskusstvennogo razuma*. (Předvaritělnaja publikacija), Moskva 1977.

46 S touto definicí „významu“ již dříve jednohlasně souhlasili jak členové Moskevsko-tartuské školy, tak Roman Jakobson.

STRUKTURALISTICKÁ KNIHOVNA

[16]

**ČESKÝ
STRUKTURALISMUS
V DISKUSI**

ONDŘEJ SLÁDEK /ED./

BRNO / 2014